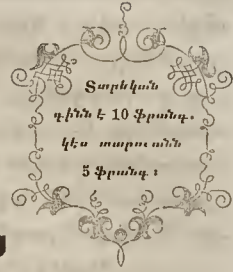
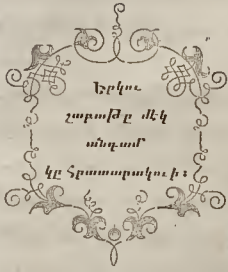

ԵՌՄՊԱՍ

Օ Ր Ա Գ Ի Ր Ը Ն Տ Ա Ն Ե Կ Ա Ն

Թ Ի Ի 2.

1858

Ս. ՀՍՏՈՐ

ՄԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱՆՈՒԹՅԱՆ

ուսուցանող Գրքերն ենք, երբ որ արեւին տարութիւնն սկսաւ սաստկանալ, կոմսուհին տան մօտ գտնուած աղբեր մը քով պարտելու դնաց, ուր երբին երբին անուշահոտ ծաղիկներով զարդարուած վարդենիներ գեղեցիկ պարտեղ մը ձեւացուցած էին, եւ բարձրաբերձ տերեւազարդ ծառեր իրենց խիտ ճիւղերովը շուք կ'ընէին, որոնց մէջէն արարչութեան առաջին օրէն ի վեր երբեք արեգական ճառագայթները չէին կրցած թափանցել: Հինգ գաղթականք օտարական տիկնոջ հեռանալովը մինակ մնալով՝ սկսան իրենց սպառնացող վտանգին առջեւն առնելու միջոցներուն վրայ խորհուրդ ընել: Մէջերնէն կրակոտներն եւ մանաւանդ Բօլ ամենէն յառաջ սկսան խօսիլ. Մենք հինգ հոգի ենք, ըսաւ աս պատանին, իսկ մեր թշնամիներն ինք հոգի. յանդուգն յարձակում մը կրնայ մեզի օգուտ ընել եւ մեր քիչութեան տեղը լեցնել, ուր որ եթէ սպասելու ըլլանք որ թշնամին մեր վրայ դայ, ստուգիւ կը կորսուինք: Գարձեալ հիմայ մեր պաշտպանութեան տակ օտարական տիկին մ'ունինք. նոյն իսկ վայրենիները գաղանի մը ձեռքէն իրենց խրճիթը փախչող այժեամբ կը պաշտպանեն. ուստի հարկ է որ մենք ալ պատերազմն որչափ կարելի է մեր բնակարանէն հեռու բռնենք: Երկու տարիէ վեր մեր անօրէն դրացիները մեր այնչափ քրտամբ յառաջ բերած արդիւնքը կը կողոպտեն եւ զմեզ կը խաբեն թէ կապիկները կողոպտած են. բայց իրենց ստուածիւնն անկէ յայտնի է որ նաեւ ծխախոտի բերքն աներեւոյթ կ'ըլլայ. կապիկներն երբեք ծուխ չեն քաշեր: Մենք մինչեւ ցայսօր բաւական համբերեցինք, հիմայ հարկ է որ ուրիշ ճամբայ մը բռնենք ու պիծակները մեզուի փեթակէն հեռացնենք:

Ս անտրուզէն, Գորրիցոս ու Վիլբրան Բօլին առաջարկութեան հաւանեցան. միայն Գլավիէր կոմսն առանց իր հանդարտութիւնը կորսնցընելու իրենց նշան ըրաւ որ լռեն եւ իր կարծիքն ալ լռեն:

— Ձեր այլայլութիւնը, սիրելի բարեկամք, ըսաւ իրենց, շատ բնական եւ իրաւացի է. ստուգիւ տրտմալի բան է մտածելն որ ահագին անապատի մը մէջ բնակող տասնուչորս անձինք՝ որոնք շատ դիւրութեամբ կրնային իրարու հետ բարեկամաբար վարուիլ, իրարու այսպէս թշնամութիւն կը ցուցնեն: Սակայն մենք մեր կողմանէ մեր թշնամիներուն շնորհակալութեան պարտականութիւն մ'ունինք անոր համար որ իրենք զօրաւորադոյնն են եւ մինչեւ հիմայ զմեզ հոս կենդանի թող տուած են: Ձեն ուղեր թողու որ կտոր մ'երկիր մշակենք, հող չէ, ուրիշ տեղ մը կը փնտռենք եւ զանիկայ կը մշակենք. ճամբայ վրայ պարապ երկիր շատ կայ: Ասով հաշտութեան եւ իրաւանց ամէն միջոցներն ի գործ դրած կ'ըլլանք. իսկ եթէ նաեւ ասով ալ զմեզ հանդիստ թող չեն տար, ան ատեն զէնքը ձեռք կ'առնուինք եւ մեծ վստահութեամբ կրնանք յաղթութեան յոյս ունենալ. վասն զի իրաւունքը մեր կողմն ըլլալու մտածութիւնը մեզի կրկին ոյժ կու տայ:

Աս հանդարտութեամբ եւ սիրտ շահելու կերպով խօսուած խօսքն ամէնն ալ համոզեց. Բօլ որ արդէն հրացանը ձեռքն առած էր, զանիկայ նորէն տեղը դրաւ, անտարբերութեամբ մ'ըսելով. Տէր Ռեմոն խնդրէն աւելի աղէկ կը հասկընայ, մենք զէնքերը թող կու տանք եւ իրեն կը հնազանդինք: Վանտրուզէն ալ աւելցուց. — Առ այժմ կրնանք Մարձայի կողմը մշակել. եւ մեր կանանչեղենի ու սրտոյ պարտեղին բերքովը կը շատանանք. իսկ որիցը Սամարանկէն կը գնենք: Գուցէ կամայ կամաց մեր վայրենի դրացիք նորէն կը հանդարտին եւ ան ատեն կը սկսինք մեր մեծ գաղափարն ի գործ դնել:

Աս որոշմամբ գաղթականք իրարմէ բաժնուեցան. Ռեմոն կոմսը դէպ ի ծովեզերք սկսաւ յառաջանալ. քիչ մ'ետքը Բօլ ալ իր քովն եկաւ եւ երկուքը մէկտեղ ժայռի մը վրայ ելան ուսկից ընդարձակ ծովը կ'երեւար: Վապուտակ ջրին երեսը նուրբ ու թափանցիկ շոգւոյ նման մէզ մը պարտած էր, որուն

մէջէն երկու նաւերու՝ ձիւնագոյն առագաստներն յայտնի կը տեսնուէին: Անպատ ծովեզերք մը բնակող գաղթականաց համար նաւու մը տեսնուելը միշտ ակորժելի է. սակայն աս տեսութիւնը քիչ մ'իպարը պատահած դէպքն աւելի եւս հետաքրքրական ըրաւ: Երկու նաւերէն պղտիկն ամէն առագաստները պարզած՝ ծովական բազէի մը պէս մեծ նաւին վրայ կ'երթար:

— Պղտիկ նաւը Սիւրբուֆին նաւն է, զինքը դրօշէն կը ձանչնամ, ըսաւ կոմսն:

— Այնպէս է... Իսկ միւս նաւը Հնդկաստանի ընկերութեան մեծ վաճառականի նաւ մը կ'ըլլայ, պատասխանեց Բօլ. Իր բեռը պղպեղ, քրքում, լեղակ ու կրայի խեցի է: Ինձի այնպէս կու գայ որ հոսկէ անոնց հօտը կ'առնուամ:

Յանկարծ երկուքին ալ խօսքը դադրեցան. ծովասպատակի նաւին կողէն կապուտակագոյն շոգի մը դուրս յարձակեցաւ. անոր ետեւէն թնդանօթի ձայն մը հնչեց. Սամարանկի եզերքն աս որոտման ձայնին կրկին եւ կրկին արձագանգ տուաւ: Վաճառականի նաւն ալ իր պաշտպանութեան համար թնդանօթներ ունէր, որոնցմէ իրեն տրուած պղնձեղէն ողջունին պատասխան տուաւ: Իր կողը ծովասպատակի ցականաւին դէմ դարձուց եւ սկսան երկու կողմ կատաղաբար զարնուիլ: Քանի մը ըրպէի մէջ ծովուն երեսը թանձր մուխ պատեց, եւ ալ բան չէր երեւար, միայն հրազնուց ձայնը կը լսուէր: Նոյն ժամանակը Բօլ աչքը դէպ ի ծովեզերք դարձուց եւ հոն օտարական տիկիներ տեսաւ, որն որ արձանի պէս կեցած՝ հետաքրքրութեամբ պատերազմին տեղը կը նայէր առանց իր բոլորը զարկող արեգական կիզիչ ճառագայթներուն միտ դնելու: Պատանին զինքը Ռեմոն կոմսին ցուցուց:

— Այժմ աս նաւը Սիւրբուֆինն է, ըսաւ կոմսը, մեր հիւրը մեծ անխոհեմութիւն կ'ընէ այսպէս բաց տեղ մը կենալով. գիտակով մը զինքը կրնան դիւրաւ տեսնել եւ ան ատեն ծովահէններն ստուգիւ մեղի ալ սցցելութիւն մը կ'ընեն. պէտք ենք իրեն իմացընել որ անկէ ետ քաշուի: Աս ըսելով՝ գետնէն քար մ'առաւ եւ դէպ ի կոմսուհիցն կեցած տեղը ծովուն մէջ նետեց. բաց անիկայ իր անշարժութեան մէջ մնաց: Ան ատեն Գլավիէր սկսաւ Բօլին հետ բարձրաձայն խօսիլ, որպէս զի օտարականին մտադրութիւնը զարթուցանէ: Ասիկայ յաջողեցաւ. կոմսուհին նախ իր բոլորտիքն եւ ետքը դէպ ի վեր նայեցաւ եւ զկոմսն իր ընկերովը տեսաւ:

— Տիկին, կանչեց անոր Ռեմոն, այնպէս յայտնի տեղ մի կենաք, թէ ձեզի եւ թէ մեզի համար շատ վտանգաւոր է. սա վտակին քովէն քալեցէք եւ մեր քովն եկէք: Կոմսուհին անգամ մ'ալ աչքը ծովահէնի նաւուն դարձուց եւ Ռեմոնին քովն եկաւ:

Պատերազմն աս միջոցիս իր վերջին սաստիկութեանն հասած էր, վառօդի ծուխը գրեթէ ծովուն բովանդակ տարածութիւնը կը ծածկէր: Կոմսուհին իր ասպնջականներուն քովը հասնելէն ետքը դար-

ձեալ մեծ մտադրութեամբ պատերազմող նաւերուն նայելու սկսաւ:

Ռեմոն Բօլին դառնալով, պատերազմն ըսաւ, շատ երկայն կը տեւէ, վաճառականի նաւն ինքզինքն աղէկ կը պաշտպանէ. սակայն ծովահէնք ալ շատ քաջութեամբ կը կռուին եւ անտարակոյս ի վախճանի վաճառականի նաւն իրենց ձեռքը պիտ'որ անցնի: Կրնայի հաստատել որ ան պղտիկ նաւը Սիւրբուֆին նաւն է, եթէ...

Կոմսուհին, Սիւրբուֆին անունը լսելուն պէս ակամայ շարժում մ'ըրաւ, զորն որ Ռեմոն կոմսին գիտող աչքն անմիջապէս նշմարեց: — Տիկին, ըսաւ իրեն համարձակութեամբ մը, կ'երեւայ թէ Սիւրբուֆին նաւապետն՝ որուն համբաւն հիմայ ամէն տեղ տարածուած է, նաեւ ձեզի ծանօթ պիտ'որ ըլլայ:

— Այո... այո, պատասխանեց օտարականը, Սիւրբուֆին, գաղղիացի ծովական պաշտօնակալ մը. կարծեմ թէ իր անունը լսած եմ... Ուրեմն կը համարիք, տէր կոմս, որ հոս պատերազմողը Սիւրբուֆինն է:

— Ինձի այնպէս կերեւայ:

— Ինձի համար, կրկնեց կոմսուհին, Սիւրբուֆին կամ ուրիշ մէկը նոյն է: ... Միայն աս պատերազմին տեսարանն ինձի հետաքրքրական կու գայ: ... Սակայն ինչ պատճառաւ կը համարիք որ հոս կռուողը Սիւրբուֆինն է:

— Տիկին, որովհետեւ Սիւրբուֆին պատերազմներն երբեք այսչափ երկայն չեն տեւեր. ասկէ զատ հոստեղի պատերազմին եղանակը Սիւրբուֆին եղանակը չէ: Անիկայ ամէն առագաստները կը պարզէ եւ շիտակ կողոպտելու նաւուն վրայ կ'երթայ. թնդանօթ ամենեւին չարձակեր այլ իր մարդիկները փորի վրայ նաւուն եզերքը պառկեցընել կու տայ ձեռքերին ատրձանակներ ու ձանկաւոր տապարներ բռնած: Թշնամեցն կրակին առանց պատասխան տալու մինչեւ անոր նաւուն քովը կը մտնայ, ձանկաւոր տապարներով նաւը կը բռնէ եւ անոր ամէն կողմէն ներս կը յարձակի, դէմ գնողները կը զարնէ կը սպաննէ, մնացածները շղթայի կը զարնէ, եւ այնպէս քիչ ժամանակուան մէջ նաւը ձեռք կը ձգէ:

— Ահա, գոչեց աս միջոցին Բօլ, հիմայ որոշման ժամանակն հասաւ, թնդանօթներուն ձայնը դադրեցան ու հրացանի ձայն կը հնչէ:

Արեքը մէկտեղ նոյն կողմն սկսան նայիլ. վառօդի ծուխը փարատած էր. երկու նաւերն իրարու քով կը կենային:

— Աղէկ կողոպուտ, ըսաւ Բօլ:

— Գրօջը Գաղղիական է, ի վերայ այսր ամենայնի նաւը Սիւրբուֆինն է, պատասխանեց Ռեմոն:

— Ահա Սիւրբուֆինը նաւ կ'երեւայ:

Կոմսուհին շարժած ձայնով մ'իւր երկու ասպնջականներուն ըսաւ. Ալ տեսնելու բան չկայ, խաղը լմնացաւ, արեւը սաստիկ կը տոչորէ. պէտք ենք տուն դառնալ, ձեզի ինչպէս կ'երեւայ:

Երկուքն ալ աս առաջարկութեան հաւանեցան ու ճամբանին դէպ ի տուն ուղղեցին: Նոյն օրը կոմսուհւոյն վրայ տիրութիւն մը տիրեց եւ մինչեւ իրիկուն շարունակեց:

Աոր մշակուելու սկսած երկիրներուն բնակիչքը միշտ զանազան դժուարութեանց, բնութեան, վայրենի մարդկան եւ վայրենի անասնոց յարձակման դէմ կռուելու ստիպուած են: Այսպիսի յարձակում մ'ալ կրեց պղտիկ գաղթականութիւնը՝ ծովահէնի նաւուն յաղթութեան հետեւեալ օրն: Արեւն ելլելէն քիչ մը յառաջ էր. աղօտ մթութեան մէջ Սամարանկի ճամբուն վրայ վայրենի արշաւանք մը կը նըշմարուէր: Պագալիւ տանող մեծ ճամբան, հին ու պատմութեան նայիշատակ թող տրուած զարմանալի քաղաքականութեան մը գործքը, նոյն ատեններս երկու թանձրախիտ անտառներուն մէջէն կ'անցնէր, որոնց գաղտնեացն ոչ մարդիկ եւ ոչ ալ արեգական ճառագայթները թափանցած էին: Ապակաց ամբողջ բանակ մը, չորեքձեւնի գաղթականութիւն մը, նոյն ճամբէն խոր լուծեամբ յառաջ կու գար, իրեն առաջնորդ ունենալով ծեր, յաղթամարմին ու զօրաւոր կապիկ մ'որն որ ծանրութեամբ բանակին առջեւէն կ'երթար:

Վայրենի գաղթականք ցեղ ցեղ բաժնուած կ'երթային. մարք իրենց ձագերը բազուկներնուն վրայ կը կրէին կամ ձեռքերնէն բռնած կը տանէին. հարք ձեռքերնին մեծամեծ գաւազաններ ունէին եւ մտադիր աչուներով իրենց ընտանեաց վրայ կը հսկէին. չորեքձեւնիներէն ոմանք բանակին մէջ զուարթութեամբ կը ցատքըռէին: Ինչ էր պատճառն որ աս ամբողջ ժողովուրդն արեւմուտքէն արեւելք կը մղէր, իրենց նախնեաց բնակած երկիրը թող առլով: Աս ալ ան բազմաթիւ գաղտնեաց կարգը կը վերաբերի, որուն մեկնութիւնը դեռ մինչեւ հիմայ բնութիւնը մեզի պարտական մնացած է: Արշաւանաց առաջնորդն երբեմն կանկ կ'առնուր կը կենար եւ ան ատեն նաեւ բոլոր բանակը կը կենար. հայրերը նոյն միջոցին իրարու հետ անձայն կը խորհրդակցէին. աշխոյժները ծառերուն ոստերուն վրայ կը ցատքէին եւ անոնցմէ կը կախուէին. իսկ ծերերը հանգիստ կ'առնուին: Մէջերնին խոր լուծիւն կը տիրէր. կռիւ, աղաղակ, դղրդիւն հանող միմտութիւն, ոտնաձայն, այս ամենայն խտիւ արգելուած էին. ով որ աս արգելքին դէմ կը գործէր, անմիջապէս արժանաւոր պատիժը կընդունէր:

Արշաւանքին չորեքձեւնի քսերքսեր այնպէս կը ցուցնէր թէ աստղներուն եւ անտառին խորհուրդը հարցնէ եւ ծովուն խոխոջանքին միտ կը դնէ, եւ ետքն իմանալի նշանով մը բանակին յառաջ քալելու հրաման կու տար: Գեռ ամէն կող խաւար ու մութ պատած էր, թէպէտ եւ արեգակը ծագելու մօտ էր — արեւագարծի երկիրներն արշաղոյս չունին — երբ որ կապկական բանակին յառաջապահը հինգ գաղթականաց կալուածը հասաւ, ուր ամէն մարդ

խորունկ քնոյ մէջ կը գտնուէր: Ծեր զօրավարն անառիկ վերջին ծառին դուրս երկրնցած ճիւղին վրայ նստաւ, պարտեղին մէջ գտնուած պարարտ բանջարեղէնն ու պտուղները ճանչցողն աչքով քննեց եւ իրեններուն իմանալի նշանով մ'արարակի օրէնքն հրատարակեց: Անմիջապէս յարձակեցան մտան պոչաւոր վանտալներն այնչափ քրտամբ եւ աշխատութեամբ մշակուած պարտեղին մէջ, բոպէի մը մէջ ամէն բան մինչեւ վերջին կտորը կողոպտեցին, եւ նոյն շուտութեամբ՝ որով իրենց աւարառութիւնն ըրած էին, աներեւոյթ եղան:

Արեգակը ծագելուն պէս տան դրան առջեւ թխագանգուր գլուխ մ'երեցաւ. ասիկայ Բօլին գլուխն էր: Աշխոյժ երիտասարդը քիչ մը ժամանակ դէպ ի դաշտ նայելէն ետքը, անէն դուրս ելաւ, մինչեւ ծովեզրը յառաջացաւ ու հոն իր անդամները զովացուցիչ ջրոյն մէջ խոթելով՝ նոր զօրութիւն մ'առած դարձեալ դէպ ի տուն կը դառնար: Պարտեղին առջեւէն անցնելու ժամանակն՝ յանկարծ անոր մէջ եղած աւերն եւ ապականութիւնը նշմարեց եւ այնպիսի աղաղակ մ'արձակեց՝ որ աւելի առիւծու մունչիւն քան թէ մարդու ձայն կը նմանէր. աս աղաղակն իր ընկերներն իրենց առաւօտեան քնին մէջ զարհուրեցուց. շուտ մ'ամէնն ալ դուրս ցատքեցին:

Բօլ պոռպոլ սկսաւ ըսել. Հիմայ ալ սպասելու ատենը չէ. եթէ դուք կ'ուզէք վատութեամբ դեռ սպասել, ես մինակ կ'երթամ եւ ան վայրենի անօրէններէն վրէժս կ'առնում: Արեւն այսօր իր մտը չմտած պէտք է որ արիւն տեսնէ: Բայց եկէք մէյմը տեսէք աս գիշերուան աւերն եւ պատասխան տուէք թէ աս անօրէնութեան սրով ու կրակով հատուցում ընելու է թէ չէ: Հիմայ, տէր կոմս, ըսաւ զայրացած պատանին, երբ որ չորս գաղթականք իր քովն եկան, կ'ուզէք դարձեալ ներել ու համբերել:

— Այ, պատասխանեց կոմսն հանդարտ կերպով մը, ասկէ ետքը ներելը վտանգաւոր տկարութիւն է. անմիջապէս ամենքնիս ալ գործքի ձեռք կը զարնենք. ճամբան ձեզի իմ յատակագիծս կը ծանուցանեմ, որն որ արդէն շատոնց պատրաստած եմ: Թէպէտ եւ մենք ինը հոգւոյ դէմ հինգ հոգի ենք, սակայն իրաւունքը մեր կողմն է ուստի եւ մենք զօրագոյնն ենք: Մեր պաշտպանեալը պէտք չէ որ բանն իմանայ. թող սեւ աղախինն իրեն ըսէ թէ որսի գացած ենք:

Արդէն ամէնն ալ զէնքերնին առած ճամբայ ելլելու վրայ էին, երբ որ յանկարծ օտարական կոմսուհին զուարթագէտ մ'անտառին եղելքն երեցաւ, եւ մեզմ' ձայնով մ'իրենց աղաչեց որ զէնքերը թողուն: — Ամէն բան լսեցի, ըսաւ անոնց իրենց քովը գալով, պէտք չէ որ արիւն թափուի: Գաղթականք իր հաշտարար խօսքին անսացին եւ հրացանները գետին գրին: Կոմսուհին ամէն մէկն ողջունելէն ետքն այսպէս սկսաւ խօսիլ. Իմ սիրելի ընկերներս, ձեր իմ աղաչանքիս անսալը զիս ուրախութեամբ կը լսեցնէ. եւ ստուգիւ ձեր աս զիջումն անվարձ պիտ'որ չմնայ: Արե՛սխըն-

դրուածիւնն աղէկ բան յառաջ չիբերեր, այլ նորէն վրէժխնդրուածիւն կը ծնանի: Աւրուած պարտեղը կրնայ դարձեալ մշակուիլ, բայց մեռցուած մարդուն նորէն կեանք տալ կարելի չէ:... Բարեկամներ, խօսքերուս միտ դրէք... Գուք զիս վեհանձնութեամբ ձեր բնակարանն ընդունեցաք, իմ ապահովութեանս համար հսկեցիք, իմ գաղտնիքս պատուեցիք, իմ լուծեանս համբերեցիք... Ասոնց դիմաց ես ալ ձեզի իմ շնորհակալութիւնս ցուցնելու համար կ'երդնում որ ձեր եւ ձեր ահագին դրացիներուն մէջ խաղաղութիւն եւ հաշտութիւն պիտ'որ հաստատեմ. զձեզ կ'ապահովեցնեմ որ անոնք դեռ արեգակը դէպ ի ծով չխոնարհած՝ ձեր բարեկամները պիտ'որ ըլլան: Ասեցէք ընելիքս: Ես առանձին ձեր թշնամիներուն բնակարանը պիտ'որ երթամ. ամենեւին ինձի համար հոգ մ'ընէք, շատ վտանգներու պատահած, եւ շատ պատերազմներ մտանց տեսած եմ ու վարժութիւնն ինձի այրական սիրտ մը տուած է: Ձեզմէ երկու հոգի ինձի ընկերանան ու ճամբան ցուցնեն. անկէ ետքն հետու տեղ մ'իմ ետ դառնալուս սպասեն: Աստուած եւ իր հրեշտակն՝ որոնք մինչեւ ցայսօր զիս պահպանեցին, աս անգամ ալ ինձի պահպան կ'ըլլան:

Ուսման կոմսն ու Բօլ ուղեցին առաջնորդութիւնն յանձն առնուլ, բայց կոմսուհին խնդրեց որ Վանարուզէն ու Գորրիյոս իրեն հետ գան, Որովհետեւ ըսաւ, իմ առաջնորդներս հանդարտ բնութեամբ մարդիկ պէտք են ըլլալ: Անմիջապէս երկուքն ալ իրենց հրացաններն առին եւ հաշտութեան դեսպանուհի զեղն հետ ճամբայ ելան: Այս ժամու չափ քաղեքն ետքը ճոնտերիի աւերակներուն հասան՝ որն որ հնութեան գիշերուան մէջ թաղուած քաղաքականութեան մը մնացորդն է, որուն սրահներուն մէջ դեռ շատ ամենաճարտար արուեստով փորուած քանդակներ կը տեսնուին: Բայց հիմայ կործանած շէնքերուն մէջ անհամար գոյնադոյն ծաղիկներով զարդարուած պատաղիճանկեր բուսած են, եւ հսկայածաւ եռուերուն վրայ՝ որոնք աւերակաց մէջէն վեր բարձրանալով՝ նոյն տեղը մշտնջենաւոր գիշեր մը կը շինեն, բազմաթիւ պայծառութիւ թռչուններու քաղցրաձայն գեղգեղանքը կը լսուի: Օտարական կոմսուհին ծառախիտ անտառին մէջ որուն բնակիչքը միայն սեւ վագրներ կրնային ըլլալ, թեթեւ ընթացքով յառաջ կ'երթար:

Պիտ'որ շարունակուի:

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Կոստանդնուպոլսոյ վերջին տոտմը:

Յունական կայսրութիւնը ժե դարուն կէսերն իր մեծութիւնը բոլորովին կորսնցուցած եւ վերջին աստիճանի տկարութեան հասած էր. իր երկիրներն հետզհետէ զանազան շրջակայ պղբերէ եւ մանաւանդ Օսմանեան թագաւորներէն գրաւուած էին, եւ ան յաղթ պիտու թենէն հաղիւ Կոստանդնուպոլիս մայրա-

քաղաքն եւ քանի մ'անոր մօտաւոր գաւառներն իր իշխանութեան տակ կը գտնուէին: Աս տկարութեան ժամանակն օսմանեան գահն ելաւ սուլթան Մէհմէտ մէտ Բ. պատերազմաւոր պատանին սուլթան Մուրատ Բ.ին որդին (1451), որն որ իր թագաւորութեան առաջին օրէն աշխարհակալութեան եւ իր պետութիւնն ընդարձակելու ձեռք զարկաւ: Բայց ամէն բանէ յառաջ ուղեց Յունաց տէրութեան վերջին հարուածը տալ անոնց հռչակաւոր մայրաքաղաքին տիրելով. ասոր համար իր բոլոր մտադրութիւնն նախ աս բանիս վրայ դարձուց եւ սկսաւ մեծամեծ պատրաստութիւններ տեսնել: Իր գահակալութեան երկրորդ տարին տէրութեան ամէն կողմն հրաման խրկեց որ 1000 որմնագիր եւ ուրիշ գործաւորներ ու կիր մարդներ Բոսպորոսի եզերքը ժողովուին եւ անոր Եւրոպական կողման բերանն Երւարըմ սուլթան Պայագիտին շինած բերդին դիմացը մեծ բերդ մը շինեն, որպէս զի ասով Կոստանդնուպոլսոյ Սեւ ծովին հետ ունեցած հաղորդութիւնը բոլորովին կտրի: Աս հրամանը քիչ ժամանակուան մէջ գլուխ ելաւ, եւ բերդը Պողազքէսէն անուանեցաւ: Իր երկրորդ փոյթն եղաւ քաղքին պաշարման համար մեծամեծ թնդանութներ շինել տալ. որուն համար գտաւ մաճառ աղբաւ ճարտար ձուլիչ մ'եւ մեծամեծ խոստումներով իր քովը բերել տուաւ: Մաճառը քիչ ժամանակուան մէջ շատ թնդանութներ ձուլեց, որոնցմէ մէկն արտաքոյ կարգի մեծութիւն ունէր, եւ 12 կենդինար ծանրութեամբ քարէ գունդ (կիւլէ) կը նետէր: Աս թնդանութը սեղէ տեղ տանելու համար 50 զոյգ եղ կը գործածուէին եւ 700 հոգի իրեն ծառայութեան համար որոշուած էին:

Աս պատրաստութիւնները կատարուելէն ետքն սկսաւ սուլթան Մէհմէտ պաշարման յատակագիծը շինել. Կոստանդնուպոլսոյ ամէն բերդերուն ու պարիսպներուն դիրքը նկարելով՝ անոնց առջեւն իր զօրաց գնդերուն կենալու տեղերը, թնդանութներուն ու մարտկոցներուն դիրքը եւ ակամներուն (լաղճ) փորուելու տեղերը՝ քաղքին վիճակին վրայ աղէկ տեղեկութիւն ունեցող մարդկանց խորհրդով՝ որոշեց:

Պաշարման պատմութիւնն սկսելէն յառաջ, հարկ է որ Կոստանդնուպոլսոյ նոյն ժամանակուան ունեցած դիրքին վրայ համառօտիւ գաղափար մը տանք, որպէս զի պատմութիւնն աղէկ եւ պայծառ իմացուի: Բուն Կոստանդնուպոլիս քաղաքն երեքանկիւնի ձեւ ունի որուն մէկ կողմը Մարմարայի ծովն, եւ երկրորդ կողմը՝ քաղքին նաւահանգիստը կը պատեն. իսկ երրորդ կողմը ցամաք երկիր է: Նոյն ժամանակը քաղաքը ծովուն կողմանէ միայն պատով մը կը պաշտպանուէր, իսկ ցամաքէն երկու բարձր պարիսպներով, բազմաթիւ աշտարակներով եւ երկու խորունկ ու լայն փոսերով պատած էր: Հիմնական Մարայ պուրնուին տեղը Ս. Գեմետրիոսի վանքն եւ եկեղեցին կը գտնուէր. երեքանկիւնին երկրորդ ծայրը նաւահանգստին ետեւի կողմը Գինէկիոն կը կոչուէր, ուր մեծ ամրիթէտարոն

մը կար եւ անոր քովը գեղեցիկ կայսերական պալատ մը: Մարմարա ծովուն կողման անկիւնը, Գիգլոպիոն կամ Բենդարիբիոն (Տինգ աշտարակը) կ'անուանուէր հոն գտնուած Տինգ աշտարակներուն համար, որն որ ետքը Եօթնաշտարակ (Եհաի գուլէ) անուանեցաւ: Ցամաքի կողմանէ քաղքին առաջին դուռը Քարսիաս կամ Գալիկարիա կը կոչուէր, զորն որ օսմանեանք Էյրի գափու անուանեցին: Երկրորդ դուռը (Տիմա- կուան Էտիրնէ գափուսու ըսուածը) Միրիանտրի, նաեւ Բոլիանտրի կ'անուանուէր: Հիմակուան Թօփ գա- փու ըսուածն որն որ պաշարման ժամանակ իրեն դի- մացը դուռած մեծ Թնդանթէն աս անունն առաւ, Ս. Ռոմանոսի դուռ կը կոչուէր եւ իր երկու կողմերն երկու բարձր աշտարակներ ունէր: Սիլիվրի գափու- սուն (Սալիմարիայի դուռը) չորրորդ իսկ Ոսկեղէն դուռը ցամաքին կողման Տինգերորդ դուռը կը կազ- մէին: Պաշարման գլխաւոր գործողութիւններն աս Տինգ գոններուն եւ մանաւանդ Ս. Ռոմանոսի դրան առջեւն եղան. սոնցմէ զատ նշանաւոր եղաւ ամիթիէատրո- նին քովն Քսիլոբորդա (փայտեղէն դուռ) ըսուած դուռը զորն որ երեք դար յառաջ Իսաակ Արմենոս կայսր պատով գոցել տուած էր, սուտ գուշակութեան մը հաւատարմով թէ Փրեդերիկոս գերմանացոց կայսրն աս գոնէն Աոստանդնուպոլիս պիտ'որ մանէ եւ անոր տիրէ: Օսմանեանք, ինչպէս պիտ'որ տեսնենք, պա- շարման ժամանակ աս դուռը գտան եւ անկէ քաղաք մտան: Աոստանդնուպոլէն դուրս նաւահանգստին միւս կողմը կը գտնուի Ալադա աւանն՝ որն որ նոյն ժա- մանակ ճինովացոց ձեռքն էր եւ թէ ծովու թէ ցամաքի կողմանէ ամուր պարիսպ ունէր:

Փետրուարին սկիզբն, 1453ին, Օսմանեան բա- նակն սկսաւ Ադրիանուպոլէն յառաջ շարժիլ, որուն առջեւէն կ'երթար պաշարման մեծ եւ ահագին թըն- դանթն. 50 սայլորդ եւ 200 կամրջածիգ զինուոր աս Թնդանթին ճամբայ բանալու եւ կամուրջ շինելու կ'աշխատէին, 50 զոյգ եղ անոր սայլը կը քաշէին եւ 400 հոգի անոր երկու կողմը բաժնուած՝ զանիկայ հաւասարակշռութեան մէջ պահելու կը ջանային: Աս կերպով՝ ան կործանիչ մեքենան որն որ մինչեւ հիմայ իր նմանն ունեցած չէ, երկու օրուան ճամբան մեծ զժուարութեամբ երկու ամսուան մէջ ըրաւ եւ եկաւ Աոստանդնուպոլսոյ սուրբ կանգնուեցաւ: Նոյն ժամանակը քաղաքացիք փոխանակ իրենց սպառնացող վտանգին դէմ միաբան պատրաստութիւն տեսնելու կրօնի պատճառաւ սաստիկ երկպառակութեան մէջ էին եւ իրարու դէմ սաստիկ ատելութեամբ կը վի- ճէին, մէկ մասն ուղելով արեւմտեան եկեղեցւոյն հետ միանալ եւ անով Եւրոպայի տէրութիւններէն Օսմանեանց դէմ օգնութիւն գտնել, իսկ միւս մասն՝ որուն գլուխ եղած էր Ղուկաս Նոտարաս ծովապետն, Լատինացոց դէմ սաստիկ ատելութիւն կը ցուցնէր եւ անոնց կողմնակիցներուն դէմ կը մաքաւէր:

Չատիկն հետեւեալ ուրբաթ օրն՝ Ապրիլի 6ին սուլթան Մէհմէտ իր բանակովը քաղքին առջեւն

երեւցաւ ու վրանը Գալիկարիա դրան դիմացի բլրին ետեւը կանգնեց. իր գնդեր անմիջապէս իրենց որո- շուած տեղերը բռնեցին եւ Ոսկեղէն գոնէն մինչեւ փայտեղէն դուռը պաշարեցին: Մեծ Թնդանթը նոյն Գալիկարիա դրան դիմացը զետեղուեցաւ, բայց որով- հետեւ աս տեղը զատ ամուր ըլլալով աղէկ դէմ կը դնէր, անկէ Ս. Ռոմանոսի դրան դիմաց տարուեցաւ, որն որ աս պատճառաւ Թօփ գափու անունն առաւ: Աս Թնդանթէն շատ բազմաթիւ միջակ եւ պղտիկ Թնդանթներ տասնուչորս մարտկոցներու (Բուպե-ս) բաժնուած քաղքին պատերն եւ նաեւ ներսի կողմը կը գնդակոծէին: Գունդ մը Սերուիացիք ական բա- նալու որոշուեցան, որոնք գեանի տակէն մինչեւ քաղ- քին առաջին պարիսպն յառաջացան եւ Յունաց մեծ փնաս հասուցին:

( ) օսմանեանք նաեւ չորս փայտաշէն աշտարակ- ներ շինեցին անոնց վրայէն բերդին հետ պատերազ- մելու համար որոնք անիւներու վրայ հաստատուած ըլլալով՝ դիւրաւ տեղէ տեղ կը շարժէին. ասոնցմէ զատ շատ անիւներու վրայ շինուած մեծ մեքենայ մ'ալ շինած էին՝ որն որ ներսէն ու դրսէն եղան մորթե- րով կրկին եւ կրկին պատած էր: Մեքենային մէջը փայտերով եւ ուրիշ տեսակ տեսակ նիւթերով լե- ցուած էր, որոնք քաղքին փոսին մէջ պիտ'որ թա- փուէին եւ այնպէս զանիկայ պիտ'որ լեցընէին. իր վրայ քանի մ'աշտարակներ կը բարձրանային, որոնցմէ շարժական կամուրջ մը կախուած էր. Օսմանեանց միտքն էր աս մեքենան Աոստանդնուպոլսոյ մէկ աշ- տարակին մտեցընել, շարժական կամուրջը վար ձգել եւ անոր վրայէն ներս յարձակիլ: Քաղքին առջեւը կենդրոնացած օսմանեան բանակը 250,000 զօրք ու- նէր, որոնցմէ 100,000 ձիաւորք բանակին ետեւը կե- ցած էին, 100,000 հետեւակ ալ թեւը կը կազմէին եւ մինչեւ Ոսկեղէն դուռը տարածուած էին, 50,000 հետեւակ ալ բանակին ձախ կողմը մինչեւ կայսերա- կան պալատը կը բռնէին: Բանակին կենդրոնը կը կե- նար սուլթան Մէհմէտ 15,000 Ենիչէրիներով: Քա- նի մը հազար զօրք ալ հիմակուան Պէյօղլուին եղած տեղը կը կենային: Պալթա օղլու ծովապետն, ուրա- ցող Բուլկար մը, իր 420 ըստ մեծի մասին պղտիկ նաւերը Բոսպորոսին ան խորշին մէջ ժողոված էր՝ որն որ մինչեւ աս օրս Պալթա լիմանը կը կոչուի: Աս էր Աոստանդնուպոլիս պաշարող թշնամուոյն զօրութիւնը:

Մնացածը հաւ անհամ:

Ե Ր Գ Բ Ա Ր Ե Կ Ե Ն Դ Ա Ն Ի

ԱՎՈՌՈՒԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

- Ահուրին մեծ կարասին
- Բողբախն են բաղմեր.
- Աւագ Ելխանք, մեծ պարոնայք
- Ժողովք են հոն կաղմեր:
- Այո՛, այո՛, ժողովք են հոն կաղմեր:

Սաստիկ է վէճն. մեծ է խրոհիրն
 Զոր հոստեղ կը խորհին,
 Թե կնչ կերպով գարման մ'ընեն
 Հիւանդ մեր աշխարհին.
 Այո՛, այո՛, Հիւանդ մեր աշխարհին:
 Մէկն առ կ'ըսէ, մէկն առ կ'ըսէ
 Կը ծագի լոյսն առաուն.
 "Ինձ լսեցէք, տեսրը, կը կանչէ
 Աւանին պեան արթուն.
 Այո՛, այո՛, Աւանին պեան արթուն:
 "Թող թագն առնու, կ'ըսէ, Բարոս
 Ու փառք ապրի շատ.
 Իսկ ցընծութիւնն ըլլայ դըշնոյ
 Եւ դահն ալ յԱրտաշատ.
 Այո՛, այո՛, Եւ դահն ալ յԱրտաշատ:
 "Այսպէս մեզի նոր զուարթութեան
 Արեւներ կը ծագին.
 Առողջ կ'ըլլայ մեր ժամանակն
 Եւ նոր մեր աշխարհ չին
 Այո՛, այո՛, Եւ նոր մեր աշխարհ չին:

Աւանին

Ա կո ուին մեծ կարասին Բո

բոլոր երգիչք

լրտիրն են բազ մեր. Ա կո ուին մեծ

կարասին Բո լրտիրն են բազ մեր. Ա

Աւանին

ւազ իշխանք մեծ պարտնայք ժո զոյք են հոն կազ

բոլոր երգիչք

մեր. Ա յո՛ ա յո՛ ժողովք

են հոն կազ մեր: Արիւն:

ԾԱՂԱԿԱՆՅ ՄՔԱՄՈՐՔԱՆ

Ինութեան անհամար զարգերուն մէջ անշուշտ առաջին կարգը կը բռնեն ծաղիկներն, որոնք իրենց երկին երկին գուներովն, անոյշ եւ զմայլեցուցիչ հոտերովն ու զանազան զարմանալի ձեւերովն ու յատկութիւններովն ամէն ատեակ մարդկանց համար հաճոյ եւ ցանկալի են, եւ չկայ մէկն որ զանոնք չտիրէ: Թեպէտ եւ ամէն ժամանակ ծաղիկներն իրենց առ ցանկալի յատկութիւններուն համար երկրիս ամէն կողմերը կը մշակուէին, սակայն առ վերջին դարերու մէջ, գլխաւորաբար Եւրոպա ծաղիկ մշակութիւնն արապոյ կարգի յառաջագիմութիւն մ'ըրաւ, եւ ծաղիկները վաճառահանութեան գլխաւոր նիւթերէն մէկն եղան: Ամէն տարի աշխարհքիս ամէն կողմերէն բերաւազի ծաղիկներ ճամբորդներու ձեռքով Եւրոպա կը բերուին, եւ ճարտար պարտիզպանաց ձեռքով մշակուելով՝ կ'ազնուանան, կը դեղեցկանան եւ նոր գուներ ու տեսակներ կը ստանան: Ո՞վ կրնայ հաւատալ որ Գէորգէնի (Տաւիա. Երբայ չիկի) ըսուած ծաղիկն առաջին անգամ Ամերիկայէն Եւրոպա բերուած ժամանակը միայն հինգ տարուով միադոն ծաղիկ մըն էր որն որ հիմայ արուեստի ձեռքով 2—3000 տեսակէն աւելի զանազան գունով ու տեսքով բարդ ծաղիկ մ'եղած է: Ո՞վ կրնայ մտածել որ կակաչ (լաւ) ծաղիկն ամէն 200 տարի յառաջ առաջին անգամ փոքր սահայէն Եւրոպա բերուած ժամանակը պարզ ծաղիկ մ'եղած եւ ամէն մէկ տին 18—20,000 դահեկան արժած ըլլայ, որն որ հիմայ այնչափ անհամար բարդ տեսակներ, եւ միայն քանի մը դահեկան արժէք ունի, եւ տարուէ տարի Եւրոպայէն նսեւ իր բուն հայրենիքը մեծ բազմութեամբ կը խրկուի: Ասոր նման են նսեւ շատ ուրիշ դեղեցիկ ծաղիկներ, որոնք իրենց բնական վիճակին մէջ հասարակ եւ աննշան բաներ էին, եւ արուեստով իրենց հիմակուան դեղեցկութիւնն ստացած են: Իւրաքանչիւր տեսքութիւն, իւրաքանչիւր քաղաք մտանաւոր ծաղիկ հանդիսարաններով եւ աւատ վարձատրութիւններով մշակութեան առ ճիւղին յառաջագիմութեան մեծապէս նպաստ կը մատուցանէ, եւ նսեւ շատ առանձնական մարդիկ առատ պարգեւներով կը յորդորեն պարտիզպաններն իրենց արուեստին մէջ նոր գիւտ մը գտնելու: — Օրինակի համար, Անգլիացի լորտ մը կապոյտ Գէորգէնի յառաջ բերող պարտիզպանին 500 լիւրա խոտացած է. նոյն վախճանիս համար Աւստրիացի մը 500 տուգազ դրած է:

Մեր ազգին մէջ ալ զրեթէ ամէն մարդ ծաղիկ մտանաւոր բաղձանք մ'ունի եւ շատերն իրենց պարսպ ժամանակներն առ օգտակար եւ միանդամայն զբօսայի նիւթին մշակութեան կը զբաղին: Սակայն Արեւելքի մէջ դեռ դիտուան պարտիզպանաց բազմութիւն չգտնուելով՝ իւրաքանչիւր ոք իր առանձին գիտութիւնն ու փորձն իրեն օգնական ունի, որով իր մշակութիւնը թէ գժուարին ու տաժանեղի կ'ըլլայ եւ թէ բազմապատճ վախճանին չհասնիր: Ասոր համար մեր օրագրին մէջ մտանաւոր հատուածի մը սակ հետզհետէ ամէն տեսակ ծաղկանց մշակելու կերպը պիտ'որ դնենք, որն որ անշուշտ շատ ծաղկասիրաց օգտակար կրնայ ըլլալ եւ անոնց իրենց դիտած վախճանին կրնայ առաջնորդել:

ԹՓԻ ԺԱՂԻԿՆԵՐ

Վարդ:

Վարդն որն որ մեր պարտեզներուն ու խցերուն ամենէն գեղեցիկ զարդն է, հազարաւոր տեսակներ ունի, որոնք իրենց դունդին, հասունի եւ տնկերուն ու ծաղիկն ձեւերովն իրարմէ կը զանազանուին. սակայն մշակութեան նկատմամբ դիտար տեսակ կը բաժնուին, այսինքն Ա. Հոտաւէտ եւ Բ. Անհոտ կամ Մշտածաղիկ վարդի:

Ա. Հոտաւէտ վարդն արեւաշատ տեղ եւ քիչ ջուր կ'ուզէ. իր հոյզ կախուլ, ու խորունկ փորուած պէտք է ըլլալ: Ամէն տարի իր ածուս առատ աղբ դնելու է, (որուն ամենէն յարմար կ'ուլու կամ աղանուց ու հաւու աղն է): Աս տեսակ վարդն արւարայով (բարբարոս), արմատը բաժնելով եւ պատուաատով կը շատցուի: Աղւարայով շատցընելու համար վարդի սնկին քովէն բուսած երկայն ճիւղերն աշնան մօտ հողին վրայ պտուկեցընելու, փայտէ ճանկով (գնկէլ) գետինն հաստատելու եւ ծայրէն մէկ դիղբ չափ դուրս թող տալով՝ մնացած մասն հողով ծածկելու է: Աս ճիւղերը մինչեւ երկրորդ տարուան գարունն արմատ կու տան եւ կրնան մոյր տնկին բաժնուիլ ու զատ տեղեր արնկուիլ: Արմատը բաժնելով բազմացընելու կերպը շատ դիւրին է. աշնան երբ որ տնկերուն ածուսը դադրած է, շատ ճիւղեր ունեցող վարդատունին զգուշութեամբ հանելու եւ անոր ճիւղերէն մէկ քանին արմատով մէկտեղ բաժնելու է, առանց արմատները մնասելու, եւ կախուլ ու պարարտ (առատ աղբով խառնուած) ածուս մէջ զատ զատ պէտք է սնկել:

Վարդը բազմացընելու երրորդ կերպը պատուաատն է որով նաեւ վարդի ծառեր կ'ունեցուի: Աշնան կամ ձմերուան մէջ այնպիսի օր մ'որ գետինները սառած չեն, անտառներու կամ արտերու ցանկերուն մէջէն վարդնի վարդի տնկերն զգուշութեամբ պէտք է հանել եւ կամ պարտեզի, կամ չափաւոր մեծութեամբ ընձանակի (սափար) մէջ պէտք է սնկել: Հետեւեալ գարնան, երբ որ աս վարդերը ծլելու կը սկսին, անոնց վրայ ազնիւ վարդ պատուաատ տելու է, որն որ շատ զիւրաւ կ'աճի եւ քանի մը տարուան մէջ միջակ մեծութեամբ ծառ մը կը ձեւանայ: Պատուաատը կրնայ թէ աչքի պատուաատ ըլլալ, — եթէ վարդնի վարդատունը դեռ մտատղ է — եւ թէ ճիւղի պատուաատ, — եթէ վարդատունը տարւետը եւ կարծրացած է —: Պատուաատը քիչ մը մեծնալուն պէս պէտք է քովը դաւազան մը տնկել ու նոր ծլած ճիւղերն անոր վրայ կապել որպէս զի հովն չկտորին: Այսպիսի վարդի ծառերը շատ անգամ նաեւ առաջին տարին կը ծաղկին, բայց բուն երկրորդ ու երրորդ տարիներն առատ ծաղիկ տալու կը սկսին:

Հոտաւէտ վարդը ձմերուան ցրտին կը դիմանայ, միայն քանի մը տեսակներն, ինչպէս Պարիսիանոսի վարդն (Rosa burgundica), Լոսավարդն (Rosa muscosa) եւ այլն սաստիկ ցրտերէն կը մնասին, ասոր համար գետինը անկուածները ձմեռն յարգով պատելու է, իսկ ընձանակի մէջ եղածները ամէն մէջ պէտք է առնուլ: Որպէս զի վարդերն առատ եւ գեղեցիկ ծաղիկ տայ, պէտք է իր արմատին հոյզ փորելով կախուցընել, առատ աղբ դնել, եւ գարնան իր ճիւղերն աղէկ կտրել եւ միայն զորուոր աչքերը թողուլ: Նոյնպէս ծաղիկները թափուելէն ետքը

տնկերը պէտք է մաքրել, այսինքն ծաղիկ կոթերն եւ տկար ու չորցած ճիւղերը կտրել: Վարդին տեղը փոխելու — մէկ տեղէն հանելով ուրիշ տեղ տնկելու — ամենէն յարմար ժամանակն աշունն եւ կամ Մարտ, տաք երկիրներ Փետրուար ամիսն է. այսպէս տեղէ տեղ փոխուած վարդերն անհետն աղէկ կտրելու է, եւ որչափ արմատներն քիչ է, նոյնչափ ալ ճիւղերն շատ պէտք է կտրել, որպէս զի շատով եւ աղէկ աճին:

Չմերուան մէջ եւ կամ վարդի ժամանակէն յառաջ վարդերն ծաղիկեցընելու կերպն հետեւեալն է: Հասարակ հոտաւէտ վարդին կամ լուսավարդին որոնք ամէն ուրիշ տեսակներէն աւելի կանուխ ծաղկելու յարմար են, մտաղ եւ աղէկ արմատ ունեցող տնկերն աշնան ժամանակ միջակ մեծութեամբ ընձանակներու մէջ պէտք է տնկել, եւ անոնց ճիւղերն, եթէ շատ երկայն են, իրենց զօրաւոր աչքերուն վերի կողմէն կտրելու է. նոյնպէս արմատները քիչ մը պէտք է կարճեցընել որպէս զի ընձանակն չբազանցի: Ասիկ ետքն ընձանակները պարարտ հողով աղէկ լեցընելու, քիչ մը ջրելու եւ արեւաշատ ու բայ տեղ մը հողն մէջ թաղելու է: Հոս մինչեւ երկրորդ տարուան Օգոստոս ամիսը պէտք է թողուլ. սնկէ ետքը հողէն դուրս հանելով շաք տեղ մը դնելու է ու ջուր տալը բարձր վին պէտք է դադարեցընել. բայց երբեմն երբեմն թաղարին արեւին դարձած կողմն միւս կողմը դարձընելու է, որպէս զի մէկ կողմի հիւթը բարձր վին եւ մէկին չջրնայ: Երբ որ սաստիկ ցրտերը կը սկսին, ընձանակը ամէն մէջ պէտք է առնուլ եւ զով տեղ մը դնել: Նոր տարւոյն ծաղիկ բանալու տնկերն անկէ 8—10 շաբաթ — Հոկտեմբերի վերջերը կամ Նոյեմբերին սկիզբը — տաք խցի մէջ պէտք է առնուլ արեւ տեսող պատուհանի մ'առջեւ դնել եւ սկսելու է քիչ քիչ ջուր տալով աճեցընել: Ան տնկերն որոնք Գեկտեմբերին կամ Յունուարին տաք խցի մէջ կ'առնուին, 6—8 շաբաթ ետքը ծաղիկ կը բանան: Բայց այսպէս կանուխ ծաղկելու վարդերն խցին մէջ աղէկ դարման եւ զլուստութեամբ առատ արեւ կ'ուզեն. որչափ որ իրենց դրուած տեղը շատ արեւ կը տեսնէ, նոյնչափ ալ իրենց ծաղիկը գեղեցիկ կ'ըլլայ:

Կոկորան աս տնկերուն քիչ ջուր պէտք է տալ եւ հետզհետէ՝ քանի որ անոնց աճումն աւելնալու կը սկսի, ջուրն ալ շատցընելու է. բայց երբ որ աճումը նուազելու կը սկսի ջրելը նորէն պէտք է քիչցընել: Ջրին սաքութիւնը խցին տաքութեան չափ պէտք է ըլլալ: Կոկորաններն երեւալու սկսած ժամանակը տնկերուն տերեւներուն վրայ դաղջ ջուր պէտք է սրսկել, եւ ընձանակներն իրենց տեղէն պէպք չէ շարժել, վասն զի թեթեւ ցնցումը կոկորանները կը թափէ: Ճիւղերն ու կոկորաններն քովերն երբեմն պէտք է քննել որ վրանին ճճի կամ որդ չգանաւի, որոնք զանազ կրճելով՝ կ'ապականեն: Աս վարդերն ծաղկելէն թափուելէն ետքը զով ու ցրտէ ազատ տեղ մը դնելու եւ մինչեւ դարուն պահելու է, անկէ ետեւ նորէն պարտեզ պէտք է հանել եւ առաջին տարուան կերպով պէտք է մշակել: Եթէ անգամ մը վարդերն մը կանուխ ծաղկելու կը վարժի, անկէ ետքն ամէն տարի շատ զիւրաւ նոյն վախճանին կրնայ դործածուիլ: Աս կերպով նաեւ ընձանակի մէջ տնկուած վարդի ծառերն ալ կրնան ժամանակէն յառաջ ծաղկիլ:

Անհոտ կամ Մշտածաղիկ վարդն ամէն տեսակ սեւ հողն մէջ աղէկ կ'աճի. բայց եթէ իր հողին մէջ վեցին մէկ

զեւոր բարակ աւազ եւ քիչ մը տերեւի հող (չոր տերեւներն եւ վայրենի խոտերը փտակեցնելով շինուած հող) խառնուի, աւելի աղէկ կ'աճի եւ առատ ծաղիկ կու տայ: Աս տեսակ վարդենիներն իրենց ծաղիկները թափելէն ետքը պէտք է աղէկ կտրել, որպէս զինորէն զորաւոր ճիւղեր տան եւ դարձեալ ծաղիկին: Զօրաւոր սնկերը Մայիս եւ Յունիս ամիսներուն մէջ աղբաջրով (չէրպէի) ջրերը շատ օգտու կ'ընէ: Անհոտ վարդերուն ամէն տեսակներն աղբաջրով շատ դիւրաւ կը շատնան: Աղբաջրայ ընելու կերպն հետեւեալն է: Արդին մատաղ ճիւղերը պէտք է պղտիկ կտորներ կտրուել, այնպէս որ ամէն մէկ կտորին վրայ 3—4 աչք մնայ. աս կտորներուն վարի կաղմերն աչքի մ'անմիջապէս տակէն շտակ կտրելու եւ կամ մէյմէկ հատ պղտիկ ընծանակներու մէջ, կամ շատը մէկտեղ անուր կամ արկեղ մը մէջ սնկելու եւ միշտ խոնաւ պահելու է: Աս ճիւղերը քանի մը շաբաթուան մէջ արմատ կու տան եւ մէյմէկ նոր սնկեր կ'ըլլան: Նաեւ վայրենի վարդի վրայ պատուատ ընելով ալ կրնան աս տեսակ վարդերը շատցուիլ: Անհոտ վարդերին ձմերուան սաստիկ ջրտին չի դիմանար, անոր համար պաղ երկիրներ գետինը սնկուածները չոր տերեւով կամ յարդով ծածկելու է, իսկ ընծանակի մէջ եղածները տան մէջ պէտք է աւնուլ աջրտե աղատ սեղ մը դնել:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՅՈՒՆՈՒՄ ԱՄՍՈՑ

ՓԱՐՈՉԻ մէջ կայսեր կենաց դէմ եղած դաւաճանութիւնն Յունուար ամսոյն ամենէն նշանաւոր դէպքն է: Անցած տարուան Յունիսէն ի վեր իտալացի փախստականք Լանտոնի մէջ Մածծինիին առաջնորդութեամբ դաւակցութիւն մը կը պատրաստէին Նաբոլէոն կայսրն սպաննելու համար զորն որ թէպէտ գաղղիական սասիկանութիւնն իմացած էր, բայց կարող չէր արգելել եւ ամսոյն 14ին ի գործ դրին: Նոյն իրիկուն ժամն 8 1/2ին մեծափառ կայսրն ու կայսրուհին կառքով թատր գացին որուն առջեւ մեծ բազմութիւն մը ժողովուած էր: Կայսերական կառքը թատր դրան առջեւ հասնելուն պէս անոր քովը սաստիկ շտապմամբ երկու նոր կերպով շինուած ուսմեր (գաւառ) պայթեցան՝ զորոնք դաւակցութեան անգամները ժողովուորեան մէջն նետած էին:

Կայսրն ու կայսրուհին ամենեւին փնտ չկրեցին, միայն իրենց քով գտնուող օգնական զօրապետը ծանր վէրք մ'առաւ. ժողովուրդեան ու զինուորաց կողմնէ 120ի չափ անձինք վերաւորուեցան, երկու զինուոր ալ անմիջապէս նոյն տեղը մեռան: Կայսրն առանց պլյալելու վերաւորներն հոգալու հարկաւոր հրամանները տուաւ եւ ետքը մինչեւ կէս դիշեր թատր մէջ մնաց. իր ետ դաւաճող ժամանակը ժողովուրդն ու բախութեան աղաղակներով զինքն սղջունեց եւ ամէն իր անցած փողոցները զեղեցիկ լուսաւորուեցան: Ոստիկանութիւնն արդէն եղեւնաւորութեան պատահելէն քիչ մը յառաջ Բիւրրի անուամբ իտալացի մ'որն որ դաւակցաց զխաւորներէն մէկն էր, բռնած բանտարկած էր. նոյն իրիկուն նաեւ Օրսինի եւ ուրիշ երկու իտալացիք, որոնք աս վախճանաւ փարիզ եկած էին ձեռք ինկան: Դրած քննութիւններէն իմացուեցաւ որ դաւակցութիւնն շատ ճիւղացեալ էր եւ իտալիայի շատ կողմերն ալ մաւնաւանդ շատի մէջ շատ գործակիցներ ունէր, որոնք հիմայ հետզհետէ ձեռք կ'իյնան: Թէ՛ Գաղղիայի ժողովուրդը զանազան պատգամաւորութիւններով եւ թէ՛ Կարպական տերութիւններն իրենց դեպքաներուն ձեռքով կայսեր աղատութեան համար հետեւեալ օրը բարեմաղթութիւններ ըրին: Ամէն մարդ մեծ զարգացմամբ լսեց աս անարգ եղեւնագործութիւնն որն որ

կրնար Գաղղիայի եւ նաեւ բոլոր Եւրոպայի համար շատ վտանգաւոր ըլլալ, եւ մեծ հաճութիւն ցուցուց անոր չյաջողուած վրայ:

ԱՒՍՏԻՒՇՅԻ մէջ պատահած զխաւոր դէպքն Ռատեցքի սպարապետին վախճանին է, որն որ ամսոյն 5ին իր 92 տարուան կենքը կնքեց եւ կայսրութեան բոլոր ընտանիքները մեծ սոց մէջ ձգեց: Ծերունի դիւցազնն իր երկայն կենաց ընթացքին մէջ կայսերական տան մեծամեծ ծառայութիւններ ըրած եւ մանաւանդ 1818ին եւ 1819ին իր արիւթեամբն ու հաստատութեամբը Կայսրութիւնը գրեթէ կործանմանէ ազատած ըլլալով, թէ՛ իր հայրենակցաց եւ թէ՛ Աւստրիայի բարեկամ օտար տերութեանց առջեւ մեծ համարում ստացած էր, անոր համար ալ արտաքոյ կարգի փառաւոր եղաւ իր յուզարկաւորութեան հանդէսը: Ռուսաստան, Բրուսիա եւ ուրիշ գերմանական տերութիւնները, նոյնպէս իտալիայի քանի մը տերութիւնք երեւելի զօրապետներ իրկեցին հանգուցելոյն վերջին պատիւը ցուցնելու համար: Ամսոյն 14ին Միլանի մէջ առաջին յուզարկաւորութեան հանդէսը կատարուելէն ետքը սպարապետին մարմինը մանաւոր շոգեկառքով Ալեքսանդր եւ անկէ շոգեւաւով Թրեստ բերուեցաւ. հոսկէ դարձեալ առանձին շոգեկառաց չու մը զինքը Ալեքսան բերաւ ուր ամսոյն 17ին հասնելով՝ երկրորդ օրը հանգուցելոյն արգեանց համեմատ արժանաւոր հանդէս մը կատարուեցաւ: Յուզարկաւորութեան չուն կէսօրուան ժամը 11ին կայսերական զինարանէն սկսաւ յառաջ շարժիլ, որուն ընկերացան ամէն տեսակ զօրաց բազմութիւն գնդեր: Մեռելոյն դագաղը վեց ձիով փառաւոր սոց կառքի մը մէջ դրուած էր, որուն ետեւէն կ'երթային հարիւրաւոր աւստրիական եւ օտարազգի զօրապետներ եւ անհամար պաշտօնակալներ: Մեծափառ կայսրը զօրաց անձամբ կը հրամայէր եւ ձիով հանդիսին հետ կ'երթար: Հանգուցելոյն մարմինը Ս. Ստեփանոս մայր եկեղեցւոյն մէջ օրհնուելէն ետքը՝ նոյն փառաւորութեամբ մինչեւ հիւսիսային երկաթուղւոյ կայարանը տարուեցաւ, ուսկից մանաւոր շոգեկառքներով Ալեքսանդր զնաց եւ երկրորդ օրն հոն շինուած փառաւոր շիրմին մէջ թաղուեցաւ: Ալեքսանդրի շիրմին հարուստ Աւստրիացի մ'իր ծախքովն արտաքոյ կարգի շքեղութեամբ շինել տուած՝ եւ հայրենեաց դիւցաղաններուն ընծայած է: Ռատեցքիին մահուան համար աւստրիական բանակը երկու շաբաթ սուգ պիտ'որ բռնէ. նոյնպէս Ռուսաց եւ ամէն գերմանական տերութեանց բանակներն իրենց վեհապետներուն հրամանաւ քանի մ'օր սուգ պիտ'որ ընեն:

ՆԷԱՊՈՒՍՈՑ մէջ անցած ամսոյն 16ին պատահած ահաւոր երկրաշարժն որն որ դեռ կատարեալ դարձած չէ, արտաքոյ կարգի աւեր եւ մեծամեծ փնտներ պատճառեց: Շարժիլ կենդանի Պաղիկապա եւ Բրինչիբալոյ չիգերիորէ գաւառներն էին, որոնց մէջ տասնէն աւելի քաղաքներ եւ շատ գեղեր կէս մ'ամբողջ կէս մ'ալ ըստ մասին կործանեցան: Բաւտուա եւ Ս. Բիւրրոյ քաղաքները կատարեալ աւերակ դարձած են, նոյնպէս Ալեքսան, Արեւա եւ Բերգոլա աւաններն Ալեքրակաց տակ մեռնողներուն ու վիրաւորուողներուն թիւը 30.000ի մօտ է: Միայն Բոլա քաղքին փրատակներուն մէջէն 2000 մեռել դուրս հանուեցան: Շատ ընտանիք ամբողջ ընդունեցան, շատերէն ալ հազիւ մէկ կամ երկու հոգի ողջ մնացած է:

ՆԱԿԱՍՏՆԻ վերջին լրերն Անգղիացւոց համար այնչափ յաջող չեն: Սիր Գոլլին Գամբպել, Լուգնովի մէջ սղաշարուած Անգղիացիներն աղտոտելէն ետքը՝ թշնամեղն բազմութեան ստիպուեցաւ իր բանակովը Գաւնբուր քաղաքի: Իր դեռ ճամբան գտնուած ժամանակն Ուինտհամ գնդապետն որն որ ինչպէս յայտնի է, Սեւաստրոլի առջեւ իր Ռետանի վրայ ըրած յարձակմամբն երեւելի եղաւ, Կլալլոր գաւառին սպառնալով զնորին վրայ անխոհեմ յարձակում մ'ըրաւ, եւ աս քաջ զօրքէն չարաչար յաղթուելով՝ նորէն Գաւնբուր քաղաքացաւ: Իր զօրքէն ամբողջ գունդ մը ջարդուեցաւ եւ բանակին կահկարասիքն եւ 3000էն աւելի վրան շնորհաց ձեռքն սնցան, որոնք զանոնք կրակի տուին: Թէպէտ եւ պաշտօնական լրերը ծանուցին որ Անգղիացիք նորէն Կլալլորի գնդին վրայ յարձակել եւ անոր յաղթել են, բայց նորագոյն լրերն աս բանն սուտ կը հանեն ու կ'ըսեն թէ միայն անոնց մէկ պղտիկ մասը յարձակում կրած եւ քանի մը թշուաթ կորսնցուցած է: